

Демографски преглед

Београд

Година XV

Број 58/2015

СМАЊЕЊЕ И СТАРЕЊЕ РАДНЕ СНАГЕ У СРБИЈИ: ИМА ЛИ РЕШЕЊА?

Регресивна старосна пирамида и дубоко укоревен модел рађања недовољан за просту репродукцију становништва су постојане препреке формирању повољних демографских трендова у Србији (без података за АП Косово и Метохију) на дужи рок. Упркос прогнозама неизбежног смањења и старења укупне популације земље, такви сценарији не морају бити нужна будућност када је у питању радна снага, која представља сегмент становништва од виталног значаја за сваку државу. Пошто обим ове популације, поред демографског и миграционог фактора, зависи и од нивоа економске активности старијих од 15 година, могуће је значајним променама у области економске политике позитивно утицати у правцу ублажавања, па чак и заустављања неповољних тенденција у кретању радне снаге. Да је то изводљиво у пракси, показују емпиријски докази. Притисак економски неактивних на активна лица у Србији је готово двоструко већи од европског просека (Kupiszewski et al., 2012), док су индикатори демографског старења практично на нивоу ЕУ (Nikitović, 2013b). Стога су сценарији који подразумевају значајан пораст учешћа млађе и старије популације на тржишту рада – у чему Србија значајно заостаје за европским просеком – неопходан елемент стратегија које теже дугорочном очувању обима радне снаге и успоравању њеног старења.

Да би се могло одговорити на насловно питање, представљена су два основна сценарија будућег кретања обима и старосне структуре радне снаге у Србији. Један подразумева очекивани развој демографских трендова у одсуству циљаних политичких одговора на популационе и економске изазове у наредним деценијама. Други сценарио је хипотетички случај симултане примене политика из различитих сфера, а које имају позитивне ефекте на будући обим и структуру радне снаге. Његова реализација у пракси је ограничена бројним факторима, што га сврстава у домен крајње оптимистичке будућности. Поређењем ова два сценарија може се добити оцена максималног ефекта политичког одговора на очекивано интензивирање смањења и старења радне снаге у Србији.

Претпоставке о детерминантама радне снаге

За прогнозу обима и структуре радне снаге, поред хипотеза о развоју популационог фактора (природна и миграциона компонента), неопходно је претпоставити промене у будућој економској активности становништва. У овом чланку, природна компонента популационе динамике моделирана је пробалистички, чиме је нарочито уважен значај варијабилности фертилитета, као кључног чиниоца за динамику радне снаге на дуг рок. За друге две детерминанте радне снаге (миграције и економска активност), пројектован је само тренд превасходно због недовољно поузданог знања о њиховој досадашњој варијабилности. Захваљујући стохастичком елементу у прогнози природне компоненте, прогноза радне снаге до 2051. исказана је интервално уз вероватноће остварења у

оба сценарија, с тим да је пројектована неизвесност доминантно одређена неизвесношћу око будућег модела рађања у Србији. За израду прогнозе коришћен је кохортно-компонентни модел динамике становништва према поступку приказаном у: Nikitović (2013b). Два сценарија се међусобно разликују услед различитих путања трију детерминанти радне снаге.

Сценарио очекиване будућности подразумева умерени пораст стопе укупног фертилитета (СУФ) до 1,6 деце по жени средином века (актуелни просек ЕУ), уважавајући уочени ефекат померања максималног интензитета рађања ка старијим годиштима, што је у складу са експертским прогнозама (Kupiszewski et al., 2012) и пробалистичким моделом развоја светске популације, који, према агенцији за становништво УН, експлицитно у обзир узима корелације у нивоу СУФ између држава које су географски и културолошки блиске (United Nations, 2013).

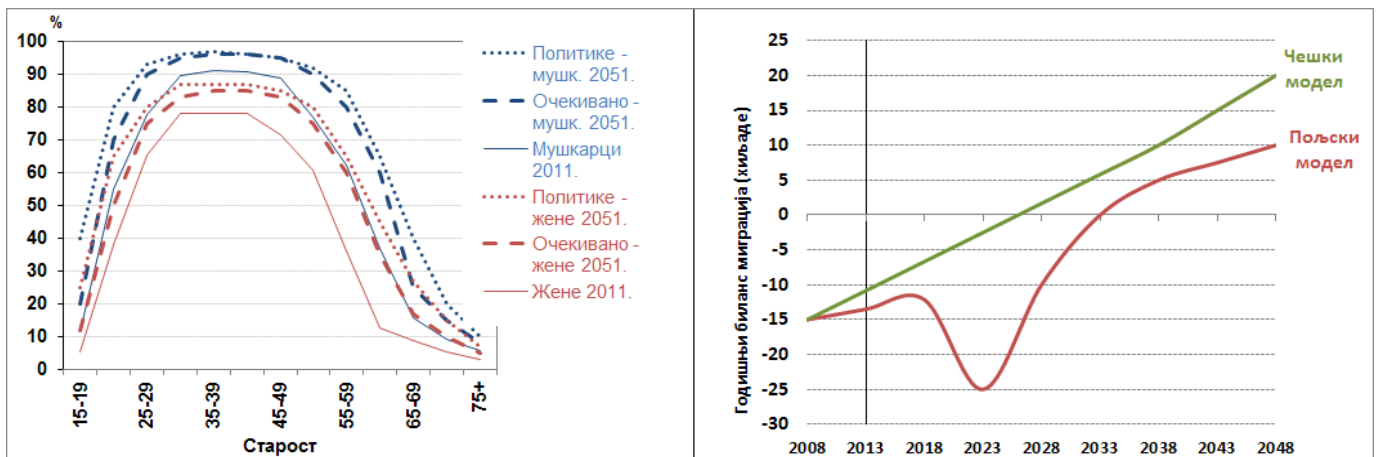
Сценарио политика претпоставља пораст СУФ до 1,9 средином века, као последицу примене пронаталитетне политике. Иако је у питању ниво нешто нижи од највишег актуелног у континенталној Европи, његова реализација – свега 10% у 2051. према моделу УН (United Nations, 2013) – делује крајње неизвесно, не само што је тешко предвидети исход оваквих политика (Caldwell et al., 2002), већ што се ни постојеће стратегије у овом домену не спроводе управо у оним аспектима који су препознати као ограничења пораста фертилитета (Rašević, 2009).

Имајући у виду да се пуноправно чланство у ЕУ сматра стратешким опредељењем Србије (ВРС, 2008: 9), два приказана сценарија разликује и одговор на миграционо питање: Може ли се избећи краткотрајна, али интензивна пост-приступна емиграција попут оне забележене у већини нових чланица, тзв. ЕУ-12?

Сценарио очекиване будућности подразумева спору транзицију од тренутне нето емиграције ка нултом миграционом билансу до 2040. (повратак на стање из 1980-их) и коначно ка умереној нето имиграцији до средине века, али укључујући пост-приступни одлив становништва. Такав образац је најближи миграционој транзицији уоченој у Пољској – висок интензитет емиграције, низак ниво дугорочне имиграције и висока фреквенција миграција на кратак рок (Drbohlav, 2012; Okólski, 2012). Да је код нас веома могућа реализација *Пољског модела* потврђује и недавно репрезентативно истраживање о емиграционом потенцијалу у Србији (Ваћевић et al., 2012).

Сценарио политика подразумева крајње оптимистичну миграциону будућност Србије гледано из тренутне перспективе, тј. преображај спољно миграционог обрасца готово линеарним трендом ка стабилној нето имиграцији до 2051, али искључујући краткотрајни интензивни одлив радне снаге након приступања ЕУ. Може се означити као *Чешки модел* с обзиром да Чешку одликују релативно висок ниво имиграције уз истовремено низак ниво емиграције њених држављана (Drbohlav, 2012).

Графикон 1. Циљне стопе активности и прогноза тренда миграционог биланса Србије према два сценарија

Осим у погледу типа миграционе транзиције у Србији, датум придружења ЕУ – према општем мишљењу, најраније почетком наредне деценије – је разматран и као преломна тачка за темпо економског опоравка земље. *Чешки модел* као предуслов свакако подразумева снажан економски раст, што је, према економистима, веома неизвесан исход у наредне две деценије (Šuković, 2009). Оваква будућност значи пораст имиграције из тзв. трећих земаља, што захтева остварење и друге врсте предуслова. Промене у институционалном и правном оквиру, интеграционе политике и друштвени ставови су у најмању руку једнако важни фактори уколико је позитивна клима за привлачење страних радника, уз истовремено смањивање емиграције домаћег становништва, стратешки циљ. Из тренутне перспективе чини се да оваква миграциона будућност није ништа извеснија од реализације прона-талитетних политика.

На бази разматрања која износе Kupiszewski и сарадници (2012), као и намера грађана Србије да потраже посао у ЕУ након придружења (Ваћевић et al. 2012), *Пољски модел* предвиђа током првих пет година након придружења ЕУ максималну годишњу нето емиграцију од 3,5 промила у односу на укупну популацију према попису 2011. Постепено јачање привреде би након 10-15 година довело до позитивног миграционог биланса, који би средином века могао достићи и 1,4 промила од популације Србије из 2011. У *Чешком моделу*, линеарни тренд опоравка миграционог биланса би довео до позитивног салда десет година раније (Nikitović, 2013a), резултирајући средином века са чак 2,8 промила миграционог вишка годишње у односу на укупну популацију према попису 2011 (десни панел графикана 1).

Стопе партиципације у Србији су ниже од европског просека, посебно код најмлађих и најстаријих, и генерално код жена (РЗС, 2011). Дефицит радне снаге услед смањења и старења становништва имаће као резултат конкурентне цене рада и увођење флексибилних облика радног односа прилагођених раднику, што је узето као темељ претпоставке о општем порасту економске активности након придружења ЕУ, јер не постоје докази да ће тешка економска криза и спора трансформација привреде у Србији омогућити да пораст стопа активности наступи већ у овој деценији. Стога је сценарио *оčekиване будућности* претпоставио да би се најјачи опоравак за већину специфичних стопа активности по старости могао десити тек након јачег емиграционог таласа повезаног са првим годинама чланства у ЕУ. Све предвиђене промене ће бити

снажније у старосним групама са најнижом активношћу (млади и стари), будући да оне чине природну резерву радне снаге чији степен активације зависи од образовне и политике тржишта рада, код жена и од фактора материнства, те од пензионе политике у случају старих.

Сценарио политика подразумева да ће доћи до снажног економског развоја у комбинацији са врло делотворним политикама које стимулишу запошљавање, минимизују потребу за емиграцијом, привлаче стране раднике и смањују дефицит радне снаге узрокован популационим старењем Србије. Приликом превођења овако дефинисаних политика у стопе партиципације у обзир су узете недавне пројекције стопа активности за чланице ЕУ (European Commission, 2011), као и пројекције броја пензионера у Србији (Zdravković i dr, 2012), имајући у виду евидентан капацитет у овом сегменту популације и код нас готово непознат концепт активног старења. Циљне стопе економске активности за сваку старосну групу средином века постављене су на максималан ниво који се може разумно очекивати под претходно наведеним условима, али који је нижи од актуелног максимума у Европи, при чему је претпостављено да стопе активности генерално порасту више код жена него код мушкараца (графикон 1 – леви панел).

Резултати: потреба за применом политика

Коришћени модел популационе динамике омогућава интерпретацију прогноза у пробабилистичком маниру (табела 1). Анализа осетљивости резултата подразумевала је два чисто хипотетичка сценарија – *status quo* и затворена популација (без миграција) – и три сценарија политика од којих сваки таргетира само по једну од три детерминанте радне снаге. *Сценарио очекиване будућности* предвиђа да ће се популација Србије пописана 2011. до средине века смањити највероватније за 29%, а потпуно извесно за милион становника. Истовремено, обим радне снаге смањио би се скоро за четвртину упркос очекиваном знатном повећању економске активности након придружења ЕУ. Неодрживост актуелних тенденција показује *status quo* сценарио, према којем би се данашњи обим радне снаге готово преполовио до 2051. (графикон 2).

Сценарио политика најочитије потврђује озбиљност демографских изазова у Србији, јер чак ни синергија најширег спектра популационо оријентисаних политика не пружа никакву шансу одржању данашњег броја становника у наредним деценијама.

Табела 1. Укупна популација и радна снага – прогнозирани индикатори према два сценарија

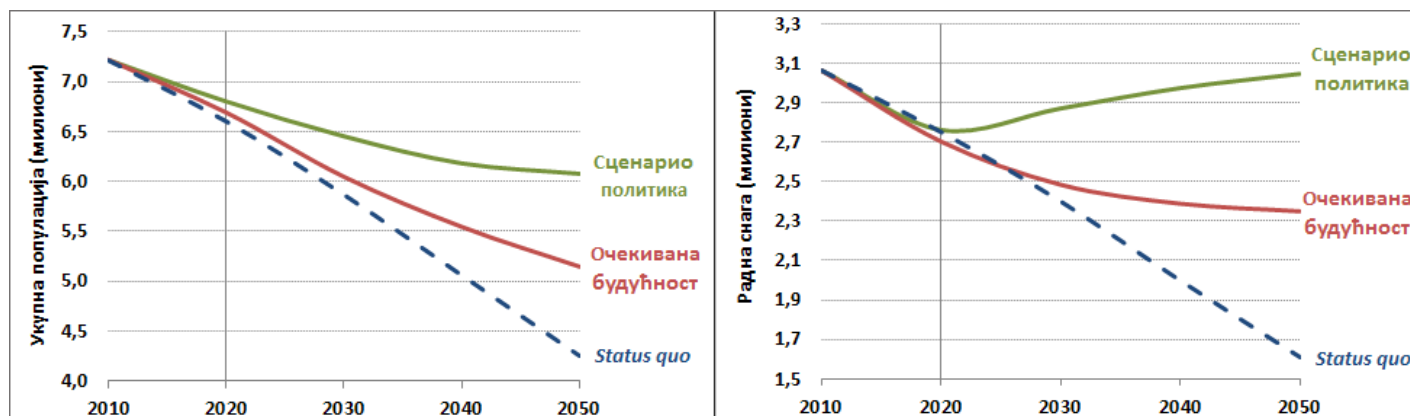
Прогнозирани индикатори 2051.	2011.	Очекивана будућност			Сценарио политика			Status quo		
		Интервал прогнозе (80% вероват.)			Интервал прогнозе (80% вероват.)			Интервал прогнозе (80% вероват.)		
		Доња гран.	Медијана	Горња гран.	Доња гран.	Медијана	Горња гран.	Доња гран.	Медијана	Горња гран.
Стопа укупног фертилитета	1,40	1,21	1,64	1,94	1,30	1,90	2,38	0,91	1,40	1,90
Миграциони салдо	-15.000		10.000			20.000			-15.000	
Неактивних/100 активних	133,2	103,8	112,8	121,5	83,1	91,8	98,9	147,6	160,6	173,5
Укупна популација	7.218.199	4.620.629	5.144.847	5.657.419	5.338.502	6.076.095	6.635.564	3.773.592	4.254.234	4.747.321
Обим радне снаге	3.063.808	2.134.143	2.350.071	2.560.913	2.748.623	3.047.291	3.289.128	1.423.940	1.607.184	1.793.694
Индекс 2051/2011 (%)										
Укупна популација		-36,0	-28,7	-21,6	-26,0	-15,5	-7,7	-47,6	-41,1	-34,0
Радна снага		-30,3	-23,3	-16,4	-10,2	-0,4	7,6	-53,5	-47,5	-41,5

Међутим, овај крајње оптимистичан сценарио показује да се смањење и старење укупног становништва односно радне снаге могу значајно успорити. Штавише, радна снага је једини сегмент популације за који постоје велике шансе да свој обим може до средине века вратити на данашњи ниво будући да не зависи искључиво од демографског фактора (графикон 2). Иако је заустављање старења радне снаге ван домаћаја и у оваквом типу сценарија, јер се показало да ће удео старијих од 49 година код мушкараца односно 44 године код жена непрекидно расти, примена политика би овај глобални процес („сребрни цунами“) у Србији могла значајно успорити.

Утицај демографских трендова и економске активности исказан у једном индикатору износио је у Србији 133

неактивних на 100 активних лица у периоду 2009-2011, што је значајно више од просека за 31 европску земљу (ЕУ плус ЕФТА), који је износио 73/100 у 2005. Неодрживост актуелних трендова илуструје status quo сценарио, према коме медијална вредност овог индикатора достиже чак 161/100 до 2051. Упркос полазишту сценарија очекиване будућности, да ће стопе економске активности у Србији значајно порастати након придружења ЕУ, уз постепено достизање старосне границе од 65 година за одлазак жена у пензију (Zdravković i dr, 2012), овај коефицијент ће се до средине века највероватније спустити тек на 113/100. Само би сценарио политика донео у 2051. мање неактивних од активних (92/100), што одговара прогнози за европски просек у 2030. години (Kupiszewski et al., 2012).

Графикон 2. Укупна популација и радна снага у Србији 2011-2051, према два сценарија (медијална прогноза)

Смањивање и старење радне снаге могу изазвати економске и социјалне проблеме ако се одвијају сувише брзо. Анализа осетљивости резултата у сценарију политика показује да, ако желимо да повећамо понуду радне снаге, најефикаснија стратегија је да се повећају стопе економске активности, што већ на краћи и средњи рок доводи до смањења у паду обима радне снаге. Улога фертилитета у понуди радне снаге постаје изражена тек након три деценије од полазне тачке сценарија с обзиром на период неопходан да се реализовани пораст плодности манифестује на тржишту рада, при чему је очита тенденција да би након тог периода овај фактор преузео доминантну улогу на дуг рок. Миграциона транзиција „чешког типа“ би дала резултат већ у првој деценији по приступању ЕУ, чему би директно допринео изостанак емиграционог егзодуса, док би растући позитиван миграциони биланс након 2025. од сва три фактора дао најјачи допринос обиму радне снаге до средине века. Истовремена успешна примена политика

према све три детерминанте радне снаге доноси синергетски ефекат – према медијалној прогнози, обим радне снаге би се средином века вратио на актуелни ниво, док би се у једном од три случаја остварио чак и пораст.

*
* *

Смањење броја становника у обиму који је прогнозиран за Србију, осим регионалне и субрегионалне депопулације, довешће и до дефицита у понуди радне снаге. Појава смањења популације у савременом добу је новијег датума, са изузетком ратних периода, тако да има мало емпиријских доказа о њеним економским последицама. Но, свакако се чини разумним да овако значајно смањење обима становништва Србије треба обуздати путем мера популационе политике, како оних у ужем смислу, које се односе на подстицање рађања и подизања свести о репродуктивном здрављу, што је већ препознато законском регулативом, тако и оних које ће свеукупним економским

развојем државе допринети њеној трансформацији из типичне емиграционе у државу са позитивним спољно-миграционим билансом. Спора миграциона транзиција, симулирана у сценарију очекиване будућности, има негативан утицај на обим и старосну структуру радне снаге Србије, па би смањење актуелне нето емиграције требало да буде један од основних задатака популационе и економске политике државе.

Очекивано смањење ресурса радне снаге чак и за једну четвртину до средине века не представља развитак који би се лако поднео, јер може довести до дисбаланса између понуде и потражње радне снаге нарочито под претпоставком економског раста након придружења ЕУ. Такав дефицит у укупном обиму активних лица могао би бити појачан структурним, у погледу недостатка радника са одређеним вештинама или квалификацијама, што генерално може имати видљиве последице на макро-економском нивоу. Пошто реформе привредног система, те система социјалне заштите, нису у фокусу овог чланка, основни закључак је да је повећање удела економски активне популације неопходно, што би требало да буде главни циљ популационе политике и политике тржишта рада у Србији. Секундарни циљеви, који индиректно подржавају овај примарни, требало би да буду успоравање старења становништва и повећање обима радне снаге.

За спровођење примарног циља, према моделу популационе динамике приказаном у овом тексту, свакако најделотворнији инструмент политике је повећање економске активности, будући да се ефекти пораста фертилитета на радну снагу виде тек након две до три деценије. Дугорочно, најделотворнија стратегија за обнову и подмлађивање радне снаге је управо пораст фертилитета. Интензивна трансформација Србије из нето емиграционе у нето имиграциону државу (*Чешки модел*) би далеко брже остварила позитиван ефекат и на обим радне снаге и на притисак неактивних на активна лица. Симултана имплементација политика на све три детерминанте радне снаге је очекивано најбољи избор, јер истовремено делотворно смањује притисак на радну снагу, увећава јој обим и подмлађује је.

Приказани налази указују на неопходност примене широког спектра политика како не би дошло до драматичних последица актуелних демографских процеса већ у скорјој будућности. У том смислу, економски развој нема алтернативу као основни предуслов за миграциону транзицију, али и за спровођење пронаталитетних политика у Србији. Дobar економски учинак једне државе природни је магнет за радну снагу, јер истовремено смањује емиграцију домаћих, а привлачи стране раднике. Пробабилистички модел популационе динамике Србије, коришћен за испитивање полазне хипотезе, показује да је неопходно да се све три наведене претпоставке испуне истовремено да хипотеза не би била оборена. Другим речима, актуелни обим радне снаге могуће је поново достићи средином века само ако мере у области популационе политике буду блиско праћене мерама које обезбеђују подизање економске активности, као и онима

које ће минимизирати популациони одлив након потенцијалног прикључења ЕУ, постепено анулирајући доминантну емиграциону компоненту у миграционом обрасцу Србије. Међутим, евалуација коришћеног модела, како емпиријска, на бази искустава земаља које су током последње две деценије прошле пут који се претпоставља као највероватнији за Србију, тако и параметарска, на бази референтних пројекционих модела, указује да такав један сценарио, у коме друштво достиже висок ниво консензуса по многим битним питањима за популациони и економски развој земље, није много вероватан, односно да је полазна хипотеза на самој граници реално могућих исхода. Ипак, од три неопходна услова за заустављање односно ублажавања смањења и старења радне снаге у Србији, пораст економске активности становништва је најделотворнија стратегија на краћи и средњи рок, што је квалификује као најургентнију.

Литература

Caldwell, J. C., P. Caldwell, P. McDonald (2002). Policy responses to low fertility and its consequences: A Global survey. *Journal of Population Research* 19(1): 1–24.

Drbohlav, D. (2012). Patterns of immigration in the Czech Republic, Hungary and Poland. A comparative perspective. In: M. Okólski (ed.) *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press: 179–209.

European Commission (2011). *The 2012 Ageing Report: Underlying assumptions and Projection Methodologies*. European Economy 4. Brussels: European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs.

Kupiszewski, M., D. Kupiszewska, V. Nikitović (2012). *The Impact of Demographic and Migration Flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration - Mission to Serbia.

Nikitović, V. (2013a). Migraciona tranzicija u Srbiji: demografska perspektiva. *Sociologija* 55(2): 187–208.

Nikitović, V. (2013b). Demografska budućnost Srbije na drugi način. *Stanovništvo* 51(2): 53–81.

Okólski, M. (2012). Transition from emigration to immigration. Is it the destiny of modern European countries?. In: M. Okólski (ed.) *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press: 23–44.

Rašević, M. (2009). Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja. *Stanovništvo* 47(2): 53–65.

Šuković, D. (2009). Stanovništvo Srbije u fokusu tržišta rada. *Stanovništvo* 47(2): 85–99.

United Nations (2013). *World Population Prospects, the 2012 Revision. Volume II: Demographic Profiles*. New York: United Nations, DESA, Population Division.

Zdravković, A., I. Domazet, V. Nikitović (2012). Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji. *Stanovništvo* 50(1): 19–44.

ВРС (2008). *Национални програм за интеграцију у Европску Унију*. Београд: Влада Републике Србије.

РЗС (2011). *Пројекције радне снаге Републике Србије, 2010–2050*. Београд: РЗС, 2011.

Др Владимир Никитовић